

УДК 159.944.3

Назаров О. О., к. психол. н., доцент, перший проректор з навчальної та методичної роботи НУЦЗУ;

Бондаренко Я. Г., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки; Навчально-науковий інститут підготовки фахівців міліції громадської безпеки ХНУВС

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ ДО ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

На основі аналізу основних психологічних детермінант, які роблять вплив на ефективність і надійність виконання професійних завдань різної міри складності, в статті визначається зміст основних структурних компонентів психологічної готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Відображує, що стан психологічної готовності має складну структуру і є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми умовами і майбутніми завданнями.

Дані відповідні висновки і обґрунтування готовності як психічного стану, а також прояву готовності як стійкої характеристики особи, яка може визначатися залежно від умов діяльності і виразності її індивідуально-психологічних складових.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна стійкість, стан готовності, готовність до діяльності.

На основе анализа основных психологических детерминант, которые оказывают влияние на эффективность и надежность выполнения профессиональных задач различной степени сложности, в статье определяется содержание основных структурных компонентов психологической готовности специалистов специальных подразделений МВД Украины.

Отражено, что состояние психологической готовности имеет сложную структуру и является выражением совокупности интеллектуальных, эмоциональных, мотивационных и волевых сторон психики человека в их соотношении с внешними условиями и будущими задачами.

Даны соответствующие выводы и обоснования готовности как психического состояния, а также проявлению готовности как стойкой характеристики личности, которая может определяться в зависимости от условий деятельности и выразительности её индивидуально-психологических составляющих.

Ключевые слова: психологическая готовность, психологическая стойкость, состояние готовности, готовность к деятельности.

Постановка проблеми. Кожна діяльність вимагає свого набору професійних, вольових, психологічних якостей; надзвичайно важливим є формування особистості зі стійкою системою поглядів, загальних потреб і мотивів, через які людина сприймає та оцінює дійсність, вибирає адекватну поведінку й регулює її відповідно до стійкої загальної позиції.

Професійну діяльність фахівців підрозділів спеціального призначення МВС України без вагань можна віднести до типу професій, які вважаються екстремальними за своїм профілем. При виконанні своїх професійних завдань фахівці підрозділів спеціального призначення постійно зазнають шкідливого впливу негативних факторів, які несуть психологічне, фізичне, емоційне та розумове навантаження.

Особливої уваги заслуговує діяльність підрозділів міліції швидкого реагування. Вкрай напружені соціально-психологічні умови професійної діяльності цих підрозділів загострюються також пережитими країною соціально-економічними труднощами, які торкнулися й переважної більшості працівників ОВС. Незважаючи на прийняті заходи, напружений характер професійної діяльності фахівців спеціальних підрозділів, висока відповідальність і висока психологічна ціна результатів їх діяльності, наявність невідомості й інформаційних перевантажень, висока ймовірність виникнення непередбачених подій, загроза здоров'ю й життю — все це може бути причинами виникнення різного роду труднощів при здійсненні професійної діяльності в особливих умовах, викликати у працівників спеціальних підрозділів МВС України стан напруженості, ставити під загрозу зриву виконання професійного завдання. Отже, вирішення проблеми психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до професійної діяльності має в цей час особливе соціальне й політичне значення.

У проаналізованих дослідженнях, монографіях і статтях не розглядається сутність і структура готовності до діяльності працівників органів внутрішніх справ, виходячи зі специфіки їхніх функціональних обов'язків,

пов'язаних з боротьбою зі злочинністю. Поки відсутнє визначення змісту й показників, що характеризують готовність працівників ОВС до професійної діяльності по припиненню злочинів терористичного характеру, недостатньо повно відбиті особливості формування, розвитку й реалізації готовності у важких ситуаціях до службової діяльності. Таким чином, ми вважаємо за потрібне узагальнити отримані дані та співвіднести їх зі специфічними особливостями діяльності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Питання формування готовності знайшли своє відбиття та одержали розвиток у теорії і практиці професійної підготовки насамперед стосовно діяльності людини в особливих напружених умовах. Багатопланові дослідження проблеми провели психологи В.І. Варваров, О. Д. Глотчкін, М.І. Дьяченко, Л. А. Кандилович, В. П. Каширін, М. П. Коробейников, П. А. Корчемний, Л. Н. Кузнецов, О. Т. Ростунов, А. М. Столяренко, В. В. Сисоєв, О. В. Тімченко, Н. Ф. Феденко, В. Т. Юсов і інші учені, які проаналізували процес психологічної підготовки з урахуванням специфіки особливостей діяльності конкретного фахівця. Зазначені автори визначають сутність психологічної підготовки в цілеспрямованому впливі на психіку працівників з метою формування психологічної готовності, стійкості, інших характеристик і якостей, які забезпечують надійність роботи в умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Мета. На основі аналізу основних психологічних детермінант, що впливають на ефективність та надійність виконання професійних завдань різного рівня складності, визначити специфічні особливості формування та підтримання психологічної готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Можна припустити, що готовність має своїм механізмом функціональну систему, яка забезпечує на основі певного збудження настроювання організму й наступну доцільну поведінку відповідно до умов і завдань. Реакція на непередбачені подразники, стійкість до дії факторів зовнішнього середовища визначається силою (працездатністю) нервової системи стосовно гальмівного процесу, балансом нервових процесів, їхньою здатністю до розвитку збудження або гальмування, рухливістю нервових процесів, їхньою тимчасовою характеристикою.

Деякі автори доходять висновку, що психологічна готовність це виборча, прогнозуюча активність на стадії підготовки, що спрямовує організм, особистість на майбутню діяльність. Виникнення психологічної готовності визначається розумінням майбутнього завдання, усвідомленням відповідальності і виділяє тривалу й ситуативну готовність. Важливим моментом є виділення автором соціально-психологічних аспектів цього стану, а також необхідності його системно-генетичного, динамічного аналізу.

Цікавим є підхід, у якому визначаються наступні компоненти психологічної готовності:

відображуючий — високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності;

спонукальний (центральний) — система мотивів з їхньою взаємозалежністю й супідрядністю;

виконавчий — міцні й високорозвинені розумові і сенсорні здатності;

регулюючий — вольові якості особистості, емоційна стійкість, здатність довільно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, управляти своєю поведінкою у стані напруженості.

Відзначається, що стан готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання, або до виконання завдання в умовах, що змінилися [1]. Звідси видно, що сформована готовність дозволяє адекватно реагувати на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи взаємозв'язок внутрішнього стану індивіда із зовнішніми цілями діяльності. Затверджується потенційно "багатоцільовий" характер цього стану й необхідність його розгляду як "системи багатьох готовностей".

Деякі вчені, розглядаючи психологічну стійкість як найважливішу професійну характеристику особистості, багаторівневий і системний об'єкт професійної підготовки в динаміці протікання й цілісної взаємодії компонентів, виділяють в понятті психологічної готовності внутрішню настроєність на самовіддану поведінку, мобілізованість всіх сил на активні й доцільні дії [2; 3]. У той же час визначається, що для позначення психологічного компонента збереження ефективності діяльності в екстремальних умовах працівником органів внутрішніх справ термін "психологічна стійкість" повніше відбиває проблему. Однак недостатньо виділяється взаємозв'язок між поняттями "психологічної готовності" і "психологічної стійкості", прояв стійкості не розглядається як якісна сторона готовності, хоча на стадії виконання дії цілком може йти мова про готовність до стійкості.

Питання формування готовності знайшли своє відбиття й одержали подальший розвиток у теорії та практиці професійної підготовки насамперед відносно діяльності людини в особливих напружених умовах.

Визначена сутність психологічної підготовки в цілеспрямованому впливі на психіку співробітників з метою формування в особового складу ОВС психологічної готовності, стійкості, інших характеристик і якостей, які забезпечують високу надійність дій в умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Таким чином, необхідно відзначити, що науковці вкладають у поняття "стан готовності" різний зміст. Це зв'язано, на наш погляд, з тим, що здійснюються різні підходи: 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності готовності; 3) до дослідження різних видів діяльності.

У функціонально-системному відношенні готовність визначає, насамперед, цільові, тимчасові, ресурсні, операціонально-інструментальні,

продуктивні параметри діяльності фахівця підрозділу швидкого реагування системи МВС. У рамках ситуації готовність як інтегральний системний параметр психіки співробітника характеризує функціональні особливості активності, доцільності й спрямованості службової діяльності, ефективності її реалізації й стійкості до негативних факторів, а також до відновлення системи професійно-важливих якостей працівника для його наступних дій [4].

Слід зауважити, що готовність до професійної діяльності розглядається як стан, що передуює певній діяльності; це стан, у якому концентруються можливості людини, які досягають вищого ступеня; він проявляється перед, при виконанні й при завершенні службового завдання; стан готовності до професійної діяльності має різні рівні й компонентну структуру; прояв готовності залежить від особливостей особистості й умов діяльності. Стан готовності має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, пізнавальних, операціональних сторін, процесів, властивостей, утворень, станів психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами й майбутніми завданнями.

Стан готовності вирішальною мірою обумовлюється стійкими психічними особливостями, властивими даній людині. На стан психологічної готовності впливають і ті конкретні умови, у яких здійснюється діяльність.

До числа об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють психологічну готовність, варто віднести:

- зміст завдань, їхні труднощі, новизну, творчий характер;
- умови діяльності, приклад поведінки оточуючих;
- особливості стимулювання дій і результатів;
- мотивацію прагнення досягти того або іншого результату;
- оцінку „ймовірності його досягнення”;
- самооцінку власної готовності;
- попередній нервово-психічний стан;
- стан здоров'я й фізичне самопочуття;
- особистий досвід мобілізації сил на виконання завдань підвищеної складності;
- уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності;
- уміння самонастроюватись, створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

Динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності утворюють наступні взаємозалежні елементи:

- 1) усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання іншими людьми;
- 2) усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

3) осмислення й оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з виконанням подібних завдань і вимог;

4) визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш імовірних і допоміжних способів виконання завдань або виконання вимог;

5) прогнозування рівня розвитку інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

6) мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання в досягненні мети [1].

У підсумку фахівець настроюється на певну поведінку, на здійснення дій, необхідних для досягнення поставленої мети; готує, якщо необхідно, матеріальну базу для виконання завдання, а якщо умови досягнення мети залежать якоюсь мірою від нього, – створює ці умови, а також виконує підготовчі дії, поповнює недостачу інформації, проходить вправи, тренування, малює схеми можливого розгортання подій і т. д.; з початком практичних дій уважно стежить за зміною обстановки, оцінює адекватність своїх дій, модель яких він побудував заздалегідь, прагне використовувати оптимальні умови й засоби, що ведуть до досягнення мети, свідомо управляє собою.

Отже, стан психологічної готовності має складну структуру, є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами й майбутніми завданнями [4; 5; 6].

Крім готовності як психічного стану, існує й проявляється готовність як стійка характеристика особистості. Її називають по-різному: підготовленістю, тривалою або стійкою готовністю. Будучи завчасно сформованою, ця готовність — істотна передумова успішної діяльності.

У найбільш загальному вигляді тривала готовність являє собою структуру, у яку входять:

1) позитивне відношення до того або іншого виду діяльності, професії;

2) адекватні вимогам діяльності, професії риси характеру, здатності, темперамент, мотивації;

3) необхідні знання, навички, уміння;

4) стійкі професійно важливі особливості сприйняття, уваги, мислення, емоційних і вольових процесів.

На відміну від стану тимчасової готовності, що відбиває особливості й вимоги майбутньої ситуації, тривала готовність — це стійка система професійно важливих якостей особистості (позитивне відношення до професії, організованість, уважність, самовладання й т. д.), її досвід, знання, навички, уміння, необхідні для успішної діяльності в багатьох ситуаціях.

Позитивні риси тривалої готовності – відповідність структурі, змісту та умовам професійної діяльності, легкість актуалізації й включення у виконання завдання, пластичність, сполучення стійкості та динамізму.

Позитивними рисами тимчасової готовності є: відносна стійкість, відповідність структури оптимальним умовам досягнення мети, дієвість впливу на діяльність.

Тимчасова й тривала готовність перебувають у єдності. Тимчасова готовність — це щораз створюване функціональне вістря довгострокової готовності, що підвищує її дієвість. Виникнення готовності як стану залежить від довгострокової готовності. У свою чергу тимчасова готовність визначає продуктивність тривалої готовності в даних конкретних обставинах. Обидва види готовності ефективно реалізуються за умови доцільного керування й самоврядування, впливу на свідомість і підсвідомість.

Практичний інтерес представляє готовність до правильної, адекватної поведінки в екстремальних ситуаціях. В якості загальних рис екстремальних ситуацій можна відмітити такі, як раптовість, несподіванка, необхідність зміни стереотипу діяльності, емоційна напруженість.

Ступінь психологічного впливу цих факторів визначається готовністю людини до подій, що розвиваються. Інакше кажучи, готовність як особливий психічний стан визначає межу впливу такого подразника, як екстремальна ситуація.

Готовність людини до успішних дій в екстремальній ситуації складається з її особливостей як особистості, рівня підготовленості, повноти інформації про ситуацію або завдання, наявності часу й засобів для ліквідації екстремальної ситуації, наявності інформації про ефективність мір, що вживаються.

У цілому можна зробити висновок, що психологічна готовність до екстремальних ситуацій — це активний стан організму особистості, що відповідає всіляким вимогам цих ситуацій і виступає як регулятор доцільної поведінки. Психологічна готовність сприяє збереженню ефективності діяльності при несподіваних ускладненнях і виникненні стресових реакцій.

У психологічній готовності до екстремальних умов виражаються властивості особистості, досвід, навички, здатності людини, її відносини й мотиви поведінки у зв'язку з майбутньою діяльністю. Оптимальним є стан доцільної мобілізованості потенційних можливостей і здатностей, наявність у цьому стані установки діяти відповідно до змін умов ситуації [6; 7].

Формування психологічної готовності, особливо тривалої, означає утворення тих необхідних відносин, установок, досвіду, майстерності та властивостей особистості, які забезпечують людині можливість свідомо і сумлінно, зі знанням справи трудитися. В такій ситуації провідні позиції займає мотиваційний момент. Усвідомлення суспільної та особистої значимості праці сприяє підвищенню готовності до її виконання. Разом з тим необ-

хідні сприятливі об'єктивні умови діяльності, які б сприяли реальному втіленню готовності та подальшому її розвитку.

Важливою умовою формування готовності до праці є відповідність суб'єктивних властивостей і, в першу чергу, схильностей і здатностей працівника до характеру професії. Наявність таких схильностей і здатностей забезпечує успіх і творчий підхід до діяльності.

Готовність до діяльності розвивається й міцніє завдяки озброєнню загальними й професійними знаннями, уміннями й навичками, розвитку професійно важливих якостей особистості.

Формування особистісних передумов готовності до діяльності має особливе значення, оскільки ці передумови є одним з її найважливіших доданків успіху. Мотиви поведінки перед виконанням складного завдання носять складний і нерідко суперечливий характер. Людина випробовує боротьбу різних мотивів і навіть шукає привід для відхилення від участі у виконанні складного завдання, пов'язаного з ризиком, великими труднощами. Позитивне відношення до завдання спонукає виявляти цікавість до нього, активізує пізнавальну активність та змушує виконувати з підйомом більший обсяг підготовчої роботи протягом більш короткого часу. Саме завдання набуває в цьому випадку більшої спонукальної сили, тому що воно відповідає потребам, запитам і установкам особистості.

При нейтральному або пасивному відношенні до завдання хоча й може бути досягнутий позитивний результат, але підготовчі дії вимагають більшої напруги або перенапруги сил, що негативно позначиться на рівні психологічної готовності. Поведінка такої людини включає інші психологічні компоненти, ґрунтується на іншому співвідношенні психічних процесів і властивостей, вона здебільшого залежить від неусвідомлених спонукань і збігу обставин. Справа може дійти до ігнорування інтересів колективу; людина починає керуватися вузькоособистими прагненнями.

Поведінка ж людини, у якої домінує мотив виконати поставлене завдання, має іншу структуру: сприйняття, мислення, пам'ять, воля, почуття – вся психіка вибірково орієнтована в напрямку поставленої мети. У цьому випадку фахівець не буде діяти згідно зі своїми вузькоособистими інтересами, навпаки, він здатний урахувати інтереси колективу, має чітке уявлення про колективне завдання й досить сильне прагнення до його виконання.

Таким чином, стан готовності залежить від мотивів поведінки особистості, її потреб, ставлення до оточуючих, до пред'явлених вимог, до своїх можливостей.

Як показали дослідження, перед виконанням складного, пов'язаного з небезпекою й ризиком завдання, у фахівців штурмових груп підрозділів швидкого реагування МВС України можуть виникати різні психологічні стани: активної мобілізації сил, готовності й упевненості; пасивності, заглибленості в себе; тривоги, недоцільної активності, коливань, сумнівів; переваги установок на неминучість невдачі, непевності й страху.

Про різноманітність станів і реакцій перед складною ризикованою дією свідчать наступні дані спостережень і вимірів психофізіологічних функцій. Завдяки підготовчій роботі в 50 % фахівців перед небезпечною дією зберігаються більш-менш нормальні фізіологічні й психологічні стани, хоча вони й напружені, але не відчують страху, коливань, сумнівів, непевності. Близько 20 % переживають сильне хвилювання й тривогу; 20 % проявляють неупорядковану активність або скутість. Близько 10 % відчують непевність і сильну напруженість. Становлять інтерес спостереження й психофізіологічні виміри після небезпечної дії: у частини фахівців відновлюються показники, близькі до звичайного (близько 35 %), у деяких знижений тонус (20 %), інші зберігають збуджений стан.

Суб'єктивні стани фахівців перед небезпечною дією залежать від їхнього досвіду й індивідуальних особливостей, від проведеної підготовчої роботи, особистого прикладу керівників, товаришів.

Висновки. Сформовану готовність фахівців спецпідрозділів швидкого реагування з початком практичних дій щодо виконання завдання не можна залишати без уваги й подальшого впливу, тому що їхня діяльність ускладнюється, з'являються нові труднощі, до яких треба додатково пристосовуватися і які треба переборювати на базі вже наявної готовності.

Для підтримання готовності на етапі виконання завдання потрібно активізувати позитивні мотиви впливу на психічні стани фахівців загонів спеціального призначення МВС України, вводити елемент новизни в умови й зміст їхньої діяльності, управляти їхньою активністю, вносити ясність у ситуацію, указувати кращі способи дій, подавати особистий приклад пильності, майстерності й дисципліни.

Керування готовністю проводиться не тільки для збереження й підтримки її на належному рівні, але й з метою її мобілізації відповідно до нових вимог. Це досягається шляхом застосування різноманітних засобів впливу на особистість, колектив і ситуацію, виходячи з інформації про реальний їхній стан, зміну й розвиток, ступені відхилення від бажаних характеристик.

Дослідження показують, що зниження рівня готовності, особливо в складній ситуації, виникає, як правило, при перевазі в діяльності вузькоособистісних мотивів і негативних психічних станів. Тому необхідно постійно активізувати почуття відповідальності та прагнення виконати завдання, оптимізувати ситуацію, здійснювати координацію сил усередині колективу, вчасно забезпечувати необхідну його організаційну й психологічну структуру, контролювати й коректувати хід діяльності, стимулювати спонукальні мотиви виконання завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Харьков: Одиссей, 2004. – 448 с.

2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. В. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Никифоров Г. С. Психология профессиональной подготовки / [Г. С. Никифоров, А. М. Зимичев, С. И. Макшанов, С. Т. Джанерьян]; [общ. ред. Г. С. Никифорова]. – СПб.: Изд-во С. — Петербург. ун-та, 1993 - 169, [2] с.
4. Ковальська І. Е. Формування психологічної готовності членів громадських формувань до охорони державного кордону: автореф. дис. Канд. психол. наук: 19.00.09. / Ковальська І. Е. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
5. Будник С. М. Формування психологічної готовності офіцерів-прикордонників до творчого вирішення завдань управлінської діяльності: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. / Будник С. М. – Хмельницький, 2006. – 20 с.
6. Горелов І. Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 / Горелов І. Ю. – Харків, 2008. – 19с.
7. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України: (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): –втореф. докт. психол. наук: 19.00.06 / Тімченко Олександр Володимирович. – Харків, 2003. – 35 с.

Nazarov O. O., Bondarenko Ya.G.

FEATURES of PSYCHOLOGICAL READINESS of SPECIALISTS of EXTREME PROFESSIONS TO IMPLEMENTATION of OFFICIAL DUTIES

The article defines the maintenance of the basic structural components of special divisions' psychological experts' readiness at the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The analysis is based on the main psychological determinants that influence efficiency and reliability on performance various degree of complexity professional problems.

It is displayed that the condition of psychological readiness has difficult structure and its expression of set of the intellectual, emotional, motivational and strong-willed parties of person's mentality in their parity with external conditions and the future problems.

Corresponding conclusions and substantiations were made for readiness as mental condition and for readiness display as proof personality characteristic that can be defined depending on activity conditions and expressiveness of its individual psychological components.

Keywords: psychological readiness, psychological firmness, readiness condition, activity readiness.